

آبیاری و جامعه روستایی در ایران

پدیدآورنده (ها): خسروی، خسرو

علوم اجتماعی :: نشریه مطالعات جامعه شناختی :: دوره قدیم، زمستان ۱۳۴۸ - شماره ۳ (ISC)

صفحات : از ۴۸ تا ۵۶

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/94180>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۲/۰۴/۱۷

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و برگرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

مقالات مرتبط

- کتاب شناسی دکتر عزت الله سام آرام
- وقفنامه قنات حسینیة ی تهران
- یادگارهای نایب السلطنه در تهران
- ارزیابی هویت اجتماعی در محله های شهری؛ (مطالعه ی موردی: محله ی اوین شهر تهران)
- اوضاع اقتصادی و تجاری سامانیان
- نقش خاندان رشیدیان در فرایند سیاست و قدرت (۱۳۲۰ - ۱۳۳۲ش)
- بررسی ارتباط ثبات سیاسی با مدیریت آب در اصفهان صفوی
- مشارکت سیاسی زنان در دوره پهلوی دوم سال های ۵۷-۱۳۲۰
- جایگاه و نقش غلامان و بردگان ترک در حکومت سامانیان
- فلسفه مددکاری اجتماعی و ارتباط آن با رویکردها، نظریه ها و مدل های مددکاری
- کندوکاوی در معنای شکل شهر
- اسلام‌پذیری اغوزهای شمال سیحون در قرن چهارم هجری

عناوین مشابه

- تبیین جامعه شناختی یادگاری بافی در قالی های عشایری و روستایی ایران (مطالعه ی موردی: قالی کرمانشاه)
- فقر آموزشی و عوامل تعیین کننده ی آن در جامعه ی روستایی ایران
- تحلیلی برویژگی های جمعیت شناختی و اقتصادی جامعه روستایی ایران در ارتباط با تأمین اجتماعی
- مهاجرت های روستایی در ایران و پیامدهای آن بر جامعه روستایی
- تحلیلی بر روند حکمروایی مدیریت سنتی و نوین در جامعه روستایی ایران
- روش های حمایت از جامعه روستایی به وسیله موافقتنامه های کشاورزی در سازمان تجارت جهانی و ارائه رهنمودهایی برای ایران
- نقش احداث و بهره برداری از سد و شبکه های آبیاری در ساماندهی نظام فضایی سکونتگاه های روستایی، مورد: سد مخزنی علویان در نواحی مراغه و بناب (آذربایجان شرقی/ایران)
- پژوهش و جامعه: مروری تحلیلی بر سیر تحقیقات روستایی و عشایری در ایران
- جامعه روستایی و گسترش کشاورزی در ایران پس از انقلاب: دو دهه اول
- دولت، جامعه و گردشگری روستایی در ایران، تاملی بر گفتمان نوسازی و تقابل ذینفعان ملی و محلی

آبیاری و جامعه روستایی در ایران

سرزمین ایران به سبب وضع خاص اقلیم آن (جز سواحل جنوبی دریای خزر) یکی از نواحی خشک و یا نیمه خشک جهان به شمار می‌رود. مقدار آب حاصل از ریزش‌های آسمانی در ایران در حدود ۰۰۰ میلیارد مترمکعب است که اگر آن را بر مساحت کشور (۱۶۶۴۸۶۰۰۰ کیلومتر مربع) تقسیم کنیم رقم متوسط برای سراسر ایران ۲۸ سانتیمتر مکعب می‌شود. یک سوم از مجموع این باران اختصاص به منطقه دریای خزر دارد، که حدود ۱۰٪ سطح کشور را شامل است، و یک سوم دیگر نیز در فلات مرکزی، که مساحت آن متجاوز از ۵۰٪ سطح کشور است، نازل می‌گردد. ارتفاع باران سالیانه در ۴٪ از سطح کشور بیش از ۵ سانتیمتر است که شامل ۲۷٪ مجموع باران کشور می‌باشد، و ۳۳٪ باران بقیه در ۹۶٪ اراضی مملکت می‌بارد. به عبارت دیگر، ارتفاع متوسط باران در ۹۶٪ از مساحت کشور از ۲۰ سانتیمتر تجاوز نمی‌کند، و نیز عامل نامساعد دیگری که در وضع آبیاری کشور تأثیر نامطلوب دارد زیاد بودن مقدار تبخیر می‌باشد. مثلاً، در تهران هر ساله ۲۲ سانتیمتر باران می‌بارد و مقدار تبخیر در حدود ۳ متر است. به عبارت دیگر، تبخیر تقریباً ۱۳ برابر مقدار بارندگی است. در نواحی حاشیه کویر ایران، مانند بیابانک، گاهی تبخیر به ۶۲ برابر می‌رسد. بنابراین، توزیع بارندگی در کشور یکنواخت نیست و تازه بر اثر خشکی هوا مقدار زیادی از بارشها تبخیر می‌شود.

قسمت اعظم بارشها در دامنه‌های شمالی جبال البرز و قسمت غربی کشور فرو می‌ریزد و به سبب کوهستانی بودن این مناطق مقدار قابل ملاحظه‌ای از آن تبدیل به سیلابها شده از مرز ایران خارج می‌شود یا به دریا می‌ریزد. این کمی آب مسائل مهم اجتماعی و اقتصادی در جامعه پدید آورده است که از جمله دشواری آبیاری و مسائل ناشی از آن است.^۲

۱. آب و آبیاری در ایران، مهندس منوچهر وحیدی، از انتشارات سازمان برنامه.

۲. مطالعات انجام گرفته در باره قابلیت‌های روستاهای ایران در مؤسسه مطالعات و تحقیقات

اجتماعی نشان می‌دهد که قابلیت‌های حرفه‌ای عمده در مناطقی رواج دارد که دچار بی‌آبی هستند و زراعت

بقیه حاشیه در صفحه بعد

در روستاهای نیمه خشک ایران برای بهره‌برداری از واحدهای زراعی احتیاج فراوان به حل مسائل و رفع دشواریهای آبیاری وجود دارد. مردم ایران از دیرباز برای احداث سدها و بندها و کانالهای آبیاری و حفر قنوات کوششهای فراوان کرده‌اند و تشکیلات اداری و دیوانها برای سامان دادن به این کار برپا کرده و مشاغل و حرف مهمی در جامعه ایران برای اسوار آبیاری پدید آمده است.^۳ دولت همیشه در امر آبیاری نقش بسیار مهمی داشته و حتی در مواردی در قدیم مالیات را بر سبنای آب می‌گرفته‌اند.^۴

شبهه‌ای نیست که بدون حل این دشواریها و بخصوص بدون دادن یک نظام منطقی به اسوار آبیاری بهره‌برداری از زمینهای زراعی غیر ممکن می‌بود. کشاورزان ایران با قرنهای کار و کوشش توانسته‌اند به آبیاری نظمی دهند و سازبانی برای آن پدید آورند. نحوه کار این سازمان ساده و ابتدایی است و در اداره آن عرف محل در نظر گرفته می‌شود و زارعان پایند به سن کهن هستند و حیات اجتماعی روستاهای ایران با خصوصیات توزیع آب مطابقت کامل دارد و متأثر از آن است.

نحوه کار سازمان آبیاری انگیزه مهم پیدایش مناسبات اجتماعی و حقوقی خاص، مانند

بقیه حاشیه از صفحه قبل

آنها دیمی است و حتی نوع یافت قالی هم کم و بیش با مقدار آب ارتباط دارد.

در آذربایجان غربی، شامل رضائیه، خوی، ماکو، ونیز در شرق آذربایجان شرقی و طوالش، به علت وجود آب نسبتاً فراوان قالیبافی وجود ندارد. ولی در سایر نقاط این منطقه، مشتمل بر تبریز و حومه، هشتروند، مراغه، مرند، ارسباران، مشکین شهر، اردبیل، خلخال، سراب، میانه، قالیبافی تقریباً عمومیت دارد. قالیبافی نوع شهری (حرفه‌ای) بیشتر در حواشی کویر متمرکز است.

۳. دیوان کستبزد، که مرکب از کلمات کاست و افزود است، نام دیوانی است که خراج تمام کسانی که مالک آب هستند در آن ثبت می‌شود.

ترجمه مفاتیح العلوم (ص ۶۹)، قرن چهارم هجری.

۴. اما بعد: من حرفه‌ای پرفرایده‌تر از استخراج آبهای پنهانی نمی‌دانم، زیرا به کمک این کار زمین آبادان گردد و زندگی مردم سازمان پذیرد و سود فراوان به دست آید. استخراج آبهای پنهانی، الکرجی (ص ۲).

۵. تا آنگاه که جیل و دیلم بدین نواحی غلبه کردند دیوان آب باطل شد و اقطاعات بنهادند.

تاریخ قم (ص ۵۳) ۳۷۸ هجری.

و خراجشان (خراج مردم مرو و مردم خلم) برآبست

حدود العالم (ص ۹۴ و ۹۹)، ۳۷۲ هجری.

روابط معین تولیدی و نسق‌بندی و نحوه کار در واحدهای زراعی، مثل بنه‌ها^۶، و طرز تعویض زمین و آیش‌بندی در هر سال و تعاون در اسور زراعی و غیر زراعی روستاها شده است.

ریشه این پدیده‌ها را باید در وهله نخست در کم‌آبی و دشواریهای آبیاری جستجو کرد، زیرا در نواحی پر باران و در دهکده‌های کوهستانی و پر آب نه تنها سازمان آبیاری نیرومند نیست، بلکه حیات اجتماعی آنها نیز با روستاهای کم‌آب متفاوت است. شکی نیست که مطالعه این امر از لحاظ جامعه‌شناسی روستایی مفید است و می‌تواند به بعضی مسائل روستایی پاسخ دهد.

اندازه‌گیری آب

آبیاری توزیع آب توسط انسان برای زراعت است. این عمل اغلب در مناطقی انجام می‌گیرد که میزان بارندگی سالیانه معمولاً کمتر از ۵۰ سانتیمتر باشد. در نواحی پر باران ایران تنها برای کشت برنج به آبیاری احتیاج هست.

برای آبیاری از رودها و چشمه‌ها و چاهها استفاده می‌کنند و یا با کندن چاههای متعدد در نواحی مرتفع و سرازیر کردن آب به دشت آن را به مزارع می‌رسانند. در روستاها حجم آب را با مقیاسهای زمان‌مانند شبانه‌روز، روز، و نصف‌روز اندازه می‌گیرند

۶. بنه، واحد زراعی و نوعی سازمان ابتدایی تعاونی زراعی است مشتمل بر یک یا چند قطعه زمین زراعی (آبی و دیمی). در بنه‌ها یکی از انواع نسق‌بندی زراعی به کار بسته می‌شود. ظاهر این اصطلاح بیشتر در روستاهای مرکزی ایران رایج است. در بقیه روستاها اصطلاحات صحرا، من، خیش و دانگ به کار می‌رود. وسعت هر بنه از یک جفت گاو تا ۴ جفت تغییر می‌کند (هر جفت گاو مقدار زمینی است به وسعت ۴ تا ۶ هکتار). در بعضی بنه‌ها زارعان دسته جمعی کار می‌کنند و در مواردی ترکیب افراد بنه‌ها بر اساس خویشاوندی است.

زارعان بنه یک نفر را به سرنگی برمی‌گزینند تا اداره بنه را برعهده بگیرد. در مواردی سرنگی در بعضی خانواده‌ها ارثی است، ولی سربنه‌ها اغلب از بین ریش سفیدان انتخاب می‌شوند و مورد احترام زارعان هستند و گاهی هم آبیاران ریاست بنه‌ها را دارند. اجزاء بنه برحسب منطقه‌ها فرق می‌کند و گاهی نسق‌داران در چند بنه صاحب زمین هستند.

با از بین رفتن کشت در بنه‌ها نسق محفوظ می‌ماند و اغلب خرید و فروش می‌شود. در بعضی از دهات زارعانی که در یک بنه کار می‌کنند در هر سال زمینهای بنه را، با در نظر گرفتن قابلیت بهره دهی آنها، با قرعه کشی میان خود تقسیم می‌کنند. چنین قرعه کشی را «آق پشک» یا «سفید بهره» می‌خوانند. ظاهراً این تعویض با موقعیت و درجه مرغوبیت خاک و وضع آبیاری ارتباط دارد و این عمل بنه بندی نامیده می‌شود. انتخاب اجزاء بنه برای زارعان آزاد است، ولی امکان تعویض بنه هم وجود دارد که باید در اول کشت انجام گیرد.

و یا با ظرفهایی مانند سبو، تاس، و فنجان^۶، و در مواردی برای اندازه گیری آب جاری از مقیاس سنگ^۸ استفاده می شود. اندازه گیری با ساعت اخیراً در روستاها رایج شده است.

شیوه های آبیاری

آبیاری در روستاهای ایران سطحی است که خود به دو نوع تقسیم می شود: نشتی و غرقابی. از نوع آبیاری غرقابی روش کرتی در روستاهای ما بیشتر رایج است. در آبیاری غرقابی آب را روی زمین می اندازند و در سزرعه نگه می دارند تا تمام سطح خاک زیر آب قرار بگیرد. این نوع آبیاری برای همه انواع کشت با صرفه نیست و در بیشتر موارد باید از روش نشتی استفاده کرد، ولی تلاش وزارت کشاورزی برای تبدیل روش آبیاری غرقابی به نشتی با شکست روبرو شده است، زیرا زارعان حاضر به پذیرفتن روش نشتی نیستند. روش آبیاری در وهله نخست به جای زمین بستگی دارد. زمینهای واقع در تپه و دره و قطعه قطعه بودن زمینهای زراعتی برای آبیاری باروش نشتی مناسب نیست، زیرا با روش نشتی تنها می توان زمینهای پهناور واقع در دشت را آبیاری کرد. در عین حال نمی توان این امر را نا دیده گرفت که روحیه کشاورزان ما با جریان یافتن آب و بیرون رفتن آب از کرت، که لازمه روش آبیاری نشتی است، سازگار نیست. زارع برای آبی که مقدار آن محدود است و با دشواریهای فراوان به دست آورده و به مزرعه خود رسانده ارزش فراوان و بیش از حد قابل است و به سادگی حاضر نمی شود آن را از مزرعه خود خارج کند.

۶. فنجان، عربی شده پنگان، نوعی ظرف اندازه گیری زمان یا نوعی ساعت آبی است. در بعضی از نواحی هر شبانه روز آب دوطاق و هر طاق (= ۱۲ ساعت) به ۱۳۵ فنجان و هر ۱۲ ساعت به ۲ نیم روز تقسیم می شود، و هر نیم روز (= ۶ ساعت) ۶۲۵ فنجان می شود.

در دهات مشهد، سبزوار، کاشمر، فردوس، طبس، و قزوین تقسیم آب غالباً توسط ظروقی انجام می گیرد که فنجان، جام، تاس، یا کوزه نامیده می شود. این وسیله غالباً از مس و گاهی از گل ساخته می شود و در ته آن سوراخ ریزی است. فنجان را از آب پر می کنند و زمانی که ظرف از آب خالی می شود واحد اندازه گیری است و یا فنجان خالی را روی تغاری از آب رها می کنند تا آب وارد آن شده آهسته پر شود و فنجان به زیر آب فرو رود مدت زمانی که برای خالی شدن و یا پر شدن یک فنجان لازم است از ۶ تا ۱۲ دقیقه است.

۸. سنگ انواع مختلف دارد: سنگ زراعی، سنگ دیوانی، و سنگ آسیا. سنگ زراعی جریان یک چارک (یک چهارم ذرع) در یک چارک آب در مجرای هموار است. سنگ دیوانی جریان ۱۰ سانتیمتر در ۱۰ سانتیمتر آب است. از سال ۱۳۲۰ هـ ش هر سنگ معادل ۱۳۳ لیتر در ثانیه تعیین شد. بنابراین این، یک مترمکعب در ثانیه تقریباً برابر ۷۵ سنگ می شود. گاهی سنگ را ۱۵ لیتر در ثانیه به حساب می آورند.

سازمان آبیاری و وضع آبیاران

برای آبیاری زمینهای سزرعی از هر واحد زراعی یکتفر انتخاب می‌شود که با سایر رؤسای واحدهای زراعی (سربنه‌ها) دشواریهای اداری واحدهای زراعی وسائل آبیاری مانند انتخاب قطعه زمین وتعیین روز آبیاری را حل کنند. سربنه‌ها اغلب از واردترین افراد به‌اسور کشاورزی یارؤسای خانوارها (ریش سفیدان) انتخاب می‌شوند. علاوه بر سربنه‌ها وآبیارها که دشواریهای آبیاری را در واحدهای زراعی حل می‌کنند، در بعضی از روستاها، مانند دوره‌های قدیم، کسانی به نام میراب^۹ یا آبسالار یا سرطاق هستند که در این کار دخالت دارند و وتالیف آنان در نواحی مختلف متفاوت است.^{۱۰} میرابها مانند سابق صاحب قدرت و احترام هستند. در بعضی مناطق روستایی سربنگی برعهده آبیاران است وآبیاران از میان بهترین و واردترین کشاورزان به امور آبیاری و بذریاشی تعیین می‌شوند و کار آنان منحصر به آبیاری نیست و در بذریاشی و اداره امور بنه از قبیل تعیین سرزیند و سرکشی به زمینهای زراعی وتعیین محل انواع مختلف کشت نیز برعهده آنانست. در گذشته آبیاران در بعضی از روستاها رابط بین مالکان و برزگران بودند و در خرمن کوبی و دادن سهم اربابی نیز نظارت داشتند. در بعضی از مناطق روستایی بنه‌ها به نام آبیاران نامیده می‌شود، مانند بنه آبیار حسن یا بنه آبیار حسین. پیش از اصلاحات ارضی در بعضی از مناطق آبیاران از مالک هر سال پاداش جنسی برای اداره بنه‌ها دریافت می‌کردند ونیز از محصول هم‌سهمی بیش از دیگران می‌بردند و به لحاظ شرکت در توزیع محصول وحاضر بودن در بازار سبالی از مالک و برزگر دریافت می‌کردند. آبیاران به علت دشواری وظایفشان چند نفر کمک به نام «دم آبیار» دارند و به لحاظ در دست داشتن بعضی کارهای زراعی نسبت به سایر زارعان ممتاز هستند.

توزیع آب در تمام شبانه روز انجام می‌شود و نقصان و افزایش آب تا حدی برای همه مزارع یکسان است، ولی سزرعه‌های واقع در سرآب بیشتر منتفع می‌شوند.^{۱۱}

۹. . . . و برین رود (مرو رود) را میرابی باشد که او را حرمت بیش از حرمت والی معونت بود و شونده‌ام که قریب ده هزار مرد است کی عمل این رود دارند.

مسالک و ممالک استخری، قرن چهارم هجری (ص ۲۰۷).

۱۰. وضع میرابها پس از تأسیس بنگاه مستقل آبیاری در ۱۳۲۴ شمسی در بعضی از نواحی ایران، بخصوص در شمال، تغییر یافت. امروز وظایف آنها را وزارت آب و برق انجام می‌دهد.

میرابها سابقاً از میان مالکان انتخاب می‌شده و مشکلات آبیاری را در سطح منطقه‌ای حل می‌کردند. میرابها در سطح واحدهای زراعی وظایف آبیاران را انجام می‌دهند.

«شغل میرابی در بعضی از نواحی ایران، مانند نارس، ارثی بوده است.»

فارسنامه ناصری، ص ۷۴، قسمت دوم.

۱۱. آبیاری در ایران غرقابی است و بدین لحاظ اراضی واقع در سرآب، بنا بر عرف و سنت،

بیشتر از آب بهره‌مند می‌شوند. ماده ۵۸ قانون مدنی نیز حق تقدم اراضی در سرآب را تصریح می‌کند.

آبیاری و روابط زراعی

وضع آبیاری، و بخصوص دشواری نحوه تقسیم آب در روستاهای ایران، انگیزه پدید آمدن نوعی همکاری و تعاون و روابط دسوکراتیک در واحدهای زراعی بین کشاورزان شده است. زارعان همه ساله برای آبیاری و حل مشکلات واحدهای زراعی با تشکیل جلسات مختلف، با قرعی کشی، زمینهای زیرکشت آیش و غیر آیش و زمینهای واقع در سرآب و بناب را بین خود، با خوب و بد کردن زمینهای زراعی از لحاظ خاک و آب، تعویض می کنند و دشواریهای زراعی خود را با در نظر گرفتن عرف محل و سنن کهن، حل می کنند. همانطور که گفته شد، زارعان برای تعویض زمینها از قرعه کشی استفاده می کنند و انواع قرعه کشی رایج در روستاها به دو صورت « آق پشک » و « قره پشک »^{۱۲} انجام می گیرد.

از اثرات مهم توزیع آب در جامعه روستایی ایران پدید آمدن همکاری میان کشاورزان ایران است. این تعاون در وهله نخست در امر آبیاری دیده می شود. زیرا بدون همکاری و به وجود آوردن یک سازمان آبیاری معقول امکان استفاده از آب و زمین در امر زراعت اندک است. در بسیاری از موارد این تعاون و همکاری از حدود واحدهای زراعی تجاوز می کند و اموردیگر را نیز در برمی گیرد. مطالعه و تحقیق در منطقه روستایی ایران توسط بخش تحقیقات روستایی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی نشان داده است که از میان ۶۴ روستایی که مورد بررسی قرار گرفته، اهالی ۴۸٪ از این روستاها، یعنی ۲۱۶ دهکده، با هم در امور آبیاری و دیگر امور مانند ساختن مسجد، پل، و جاده همکاری دارند. دامنه همکاریها گاهی از حدود یک روستا خارج می شود و به دهات اطراف هم می رسد. تعاون در امور کشت، بخصوص در نواحی خشک (گرسیر) فراوان دیده می شود. در روستاهای این مناطق زارعان در کارهای زراعی یکدیگر شرکت می کنند و حتی در سواردی از گاو، وسایل شخم، و بذر هم نیز استفاده می کنند. در جنوب فارس، یزد، و کرمان در سواردی زارعان به صورت جمعی روی زمین یکدیگر کار می کنند.

۱۲. قره پشک یا سیاه بهر، اصطلاح قرعه کشی در نظام روستایی ایران است. زارعان زمینهای مزروعی (آیش و غیر آیش) را در واحدهای زراعی (مانند بنهها) با قرعه بین خود تعویض می کنند. اگر زمینهای مزروعی در طول یک نسل فقط یکبار بین زارعان تعویض شود و برای همیشه، تازمانی که صاحب نسق زنده است، در دست او باقی بماند، عوض کردن زمینها را قره پشک گویند. ولی اگر زمینهای مزروعی هر سال با قرعه از نو تقسیم گردد، آن را آق پشک یا سفید بهر می گویند. تعویض زمین هر سال به لحاظ آیش و استفاده بهتر از آب برای آبیاری انجام می گیرد و زارعان زمین را به لحاظ موقعیت آن، مثلا، واقع بودن در سرآب و بناب و استفاده بهتر از آبیاری، بین خود مبادله می کنند.

در نواحی مرکزی و جنوبی ایران لایروبی قنات و شاه نهرها اغلب دسته جمعی انجام می‌گیرد و زارعان باهم در اسور زراعت همکاری دارند. پس از اصلاحات ارضی نیز این همکاری همچنان باقی است.

جالبترین نکته اینست که در ناحیه یزد، به علت پراهمیت بودن آب و زیادبودن خاک، روستاییان نزدیک به آب مجاناً اراضی اضافی خود را در اختیار زارعان دیگری می‌گذارند تا از آب بیشتر استفاده کنند و آب فاصله کمتری طی کند و کمتر تبخیر شود. عامل ثابت زراعی در این ناحیه آب است نه خاک.

نسقبندی و آبیاری

زارعان صاحب نسق در جامعه روستایی ایران هر سال زمین را بین خود در واحدهای زراعی (بنه‌ها) عوض می‌کنند. در هر روستا نسق بندی متفاوت است. ۱۳ در نسق بندی ممکن است محل‌های کشت و سهمیه آب آبیاران به سبب اجاره دادن یا فروش آب یا تقلیل سطح کشت هر سال تغییر کند. در سرآب و بناب واقع شدن زمین نیز تفاوت‌هایی در حق آب و حق خاک پدید می‌آورد و زارعان می‌توانند در سطح کشت خود، با حفظ نسق، تغییراتی بدهند.

مطابق ماده ۱۰۶ قانون مدنی، زمینهای مختلف باید به ترتیبی که واقع شده‌اند مشروب گردند، یعنی هر کدام که به منبع آب نزدیکتر است حق تقدم خواهد داشت. البته این در صورتی است که حق تقدم از لحاظ تاریخ احیاء زمینها معلوم نباشد.

در بیشتر روستاها اراضی واقع در سرآب از آب سهم بیشتری دارند و در مواردی مزارع واقع بناب حقا به ندارند و ناگزیر از خرید آب هستند. بر طبق ماده ۱۰۶ قانون مدنی، زمینی که به آب نزدیکتر است، بقدر حاجت، بر زمین پایبتر تقدم خواهد داشت.

حقوق آب و آبیاری

کمیبود آب در اراضی نیم‌خشک ایران از دیرباز از مهمترین مسائل کشاورزی بوده‌است و، به همین جهت، امور آب و آبیاری در اساطیر^{۱۴} و ادبیات کلاسیک ما اهمیت بسیار داشته

۱۳. نسق عبارتست از قواعد و نظام عرفی و حقوقی رایج در اراضی مزرعی آبی و دیمی در روستاهای ایران. بدیگر سخن، نسق ترتیب حق انتفاع از آب و خاک در واحدهای زراعی است. زارعان صاحب نسق این حق را با پیدا کردن حق ریشه، یعنی با کار کردن بیش از یکسال روی زمین مزرعی پیدا می‌کردند. از سال ۱۳۴۱ برای نخستین بار کلمه نسق از راه قانون اصلاحات ارضی وارد قوانین حقوقی غیر مالیاتی ایران شد.

۱۴. تیر و آبان از ایزدان باران و آب، و آناهیتا رب‌النوع آب در آئین زردشتی بوده است.

است. احکام حقوقی مربوط به آب و آبیاری در مذاهب کهن مردم مانیز دیده می‌شود. در ادب عامه (فولکور) جامعه ما مطالب مربوط به آب و باران فراوان است و مردم اعتقاد خاصی درباره آب دارند.^{۱۰}

اختلاف میان آبیاری و حق استفاده های دیگر از آب، که در منابع مذهبی درباره آن بحث شده، صریحاً روشن نگردیده است. برطبق خبری از عایشه، «آب را نمی‌توان خرید و فروش کرد و تنها مجرای آن و حق استفاده از آن قابل فروش است.» و نیز بنا بر خبری از پیغمبر، «صاحبان چشمه و قنات و چاه و نهر نمی‌توانند از دادن آب به مسافران و گله ابا و ورزند. اما کسی نمی‌تواند بدون اجازه قبلی آن را به مصرف آبیاری برساند.»^{۱۱} و نیز بنا بر حدیثی «مردم در سه چیز شریکند، آب و آتش و علف بیابان.»^{۱۲}

ظاهراً توزیع آب، یعنی آبیاری، از صدر اسلام حقوقی خاص پدید آورده که با حق استفاده های دیگر از آب، مانند آشامیدن، بکلی متمایز بوده است. احتمالاً حقوق آبیاری با مالکیت زمین از ابتدا نزدیکی پیدا کرده است و مالکان اراضی به آسانی توانسته‌اند با توسعه زمینداری آب را نیز به مالکیت خود در آورند. و اگر در بعضی از احکام شرعی و قوانین قدیم صراحتی در مالکیت آب دیده نمی‌شود، علت را باید در کمی توسعه مالکیت اراضی و ابتدایی بودن آن در آن دوره‌ها جستجو کرد.

در ایران باستان قوانینی برای حفر کانالها و سایر مجاری مصنوعی آب، به خصوص برای احداث قنات و حق استفاده از آن، و سایر امور آبیاری، مثلاً، گذشتن قنات از اراضی مالکان مختلف و حقوق صاحبان و حفاران قنات وضع شده بوده است که در کتاب مادیگان هزار داورستان آمده است. برطبق بعضی از قوانین، شرکت مراجع دولتی در امور آبیاری هنگام بروز اختلاف بین صاحبان قنات و کمک مالی حکومت به احداث قناتها تصریح شده است.

تا سال ۱۳۴۶ هجری شمسی (سال ملی شدن آب)، دشواریهای آبیاری طبق قانون مدنی حل می‌شد. گرچه قانون مدنی صریحاً حقوق مالکیت رودخانه‌ها را مشخص نمی‌کند، ولی حقوق صاحبان آب را در مورد توزیع آب، از حقوق حفر کانال و جوی گرفته تا فاصله زمین از منبع آب، مفصلاً در مواد مختلفی بیان می‌کند. قانون مدنی در مورد حقوق آبیاری در واحدهای زراعی ماده‌ای ندارد، و این امور در واحدهای زراعی عرفی است و با در نظر گرفتن سنن محل اجرا می‌شود.

۱۰. کشاورزان ایران معتقدند که آب کابین فاطمه زهرا است و مالکیت آن عمومی است.

۱۱. آب چشمه‌ها و نهرها و آب رودها و آب باران جزو مشترکات عمومی است و هر کسی می‌تواند از آن بهره برداری کند. شرایع الاسلام، تألیف محقق، متوفی در ۶۷۶ ه. ق.

۱۲. حدیث مروی از پیغمبر از کتاب شرح لمعه، تألیف شهید ثانی، مقبول در ۹۹۶ ه. ق.

آنچه گذشت شرحی فهرست‌وار و سجمال از مسئله بود و غرض از آن خاطر نشان کردن اهمیت مسئله در مورد مطالعه ساختمان اجتماعی و اقتصادی روستای ایران است. و این موضوع بسیار مهم و جالب باید هم از نظر کلی و هم از جنبه‌های مختلف مورد مطالعه جامعه شناسان و دیگر اهل تحقیق در علوم اجتماعی قرار گیرد و با کمک مطالعه‌ی وسیع و عمیق در این باب می‌توان در عین شناخت ساختمان قسمت عمده‌ای از جوامع کوچک ایرانی به بسیاری از مسائل مهم جامعه‌شناسی تاریخی ایران نیز پاسخ گفت.

